

Pronoja, perinoja, paranoja: žanri, termini in zgodovinska semantika

Abstract

Pronoia, perinoia, paranoia: genre, terms and historical semantic

My goal is to sketch the semantic history of a number of terms involving the Greek word *nous* and a number of prefixes, which give a more precise meaning – perinoia, pronoia, paranoia. I compare this line of composed terms to another, involving the Greek *phren/phron* with a prefix – notably in paraphrenia. I start with an obvious mistake in reading the semantic history of the term pronoia, found in interpretations of contemporary popular culture, especially SF literature and film: and yet, the semantic potential of these terms in defining genre is still enormous. In order to expand the usages and more precise application, I propose to pay more attention to the use of these terms not just in ancient philosophical, but also in ancient literary texts, especially Aristophanes.

Keywords: perinoia, paranoia, pronoia, paraphrenia, SF, genre, semantic history of words, historical semantics, Socrates, Antigone, Aristophanes

Svetlana Slapšak is a retired Professor of Anthropology of Ancient Worlds and Anthropology of Gender. (svetlanaslapsak@yahoo.com)

Povzetek

Avtorica v članku poskuša orisati semantično zgodovin terminov, ki povezujejo grško besedo *nous* (um, razum) in predpone, ki določajo pomene – perinoja, pronoja, paranoja. To semantično linijo povezuje z drugo, podobno, ki povezuje grško osnovo *phren/phron* (duh, notranjost, um) in predpone, predvsem parafrenijo. Če izvzamemo nerazumevanje semantične zgodovine termina pronoia, ki se pojavlja v interpretacijah sodobne popularne kulture, predvsem SF književnosti in filmov, so možnosti žanrovske (genološke) terminologije na osnovi omenjenih terminov velike. To dokazuje na osnovi pomenov, ki jih najdemo v literarnih in ne v filozofskih antičnih tekstih, predvsem v Aristofanovih komedijah.

Ključne besede: perinoja, paranoja, pronoja, parafrenija, SF, žanr, semantična zgodovina besed, zgodovinska semantika, Sokrat, Antigona, Aristofan.

Svetlana Slapšak je profesorica antropologije antičnih svetov in antropologije spolov v. p. (svetlanaslapsak@yahoo.com)

Prispevek ne zadeva neposredno področja psihologije, temveč zgodovinske semantike (zgodovino besed) in v širšem kontekstu zgodovinske antropologije. Zanima nas (manj pogosta) zožitev, ne širitev pomenov besed iz starogrščine ali terminološka specifikacija, ob tem ko se področje uporabe termina *paranoja* in terminov iz iste družine in s podobno semasiologijo, *perinoja* in *pronoja* razširja na književnost, film in – posebej zanimivo – multižanrovsko področje SF, brez zavesti o semantični zgodovini sorodnih besed. Že zato je nujno spomniti na to semantično zgodovino, saj iz nje lahko izhajata bolj upravičena in precizna pomena, v nadaljevanju morda tudi kakšen enako upravičen in precizen neologizem.

Problem semantične zgodovine terminov, ki sta napačno povezana, se začne z uporabo besede *pronoia* kot »neologizma«, izmišljenega, da se ustvari nasprotje *paranoji*.¹ Gre za prepričanost, da nekdo za posameznika skrivaj dela dobro, v njegovo korist. Uporabljena v psihologiji je *pronoja* lahko znak psihične bolezni, bipolarne motnje, čeprav je nasprotje *paranoji*. Philip K. Dick, znani avtor SF proze, uporablja isti termin v podobnem pomenu: gre za žanrovsko konvencijo, pri kateri se zaplet oz. oblikovanje preteklosti in prihodnosti dogaja po načrtu, dobrohotnem za človeštvo. Morda najboljši novejši primer *pronoje* v tem kontekstu je film brata in sestre Wachowski *Cloud Atlas* (2012), nastalega na podlagi romana Davida Mitchella z isitim imenom iz leta 2004. Človeška dobrota deluje, čeprav je morda v času, ko deluje, ne dojemamo ...

Lahko se strinjamo s tem, da termin ima smisel, a nikakor ne gre za neologizem, in njegova semantična zgodovina je, čeprav neopažena, še vedno delujoča. Termin *pronoia* je znan v antičnih grških tekstih od Platona, Aristotela in drugih avtorjev 5. in 4. stoletja pred našim štetjem in naprej, še posebej izrazito pa se je uporabljal v krščanskem besednjaku (Parma, 1971). Le v bizantinskem pravu srečamo terminološko fiksacijo, ki se povsem razlikuje (Bartusis, 2013). V antični grščini označuje razumsko predvidevanje, ki temelji na logiki, podatkih in dokazih, ki so na voljo, v nasprotju s prerokovanjem ali čemerkoli, kar je povezano izključno z občutki. V tem smislu bi pravo nasprotje *paranoji* bila *perinoia*, zaokroženo, celovito sklepanje na podlagi logike – ki je lahko preroško, a je takšno zaradi svoje dokazljivosti in prepričljivosti. Vsi trije termini se uporabljajo sočasno od 5. stoletja pred našim štetjem naprej. *Paranoia* označuje nekaj, kar je zunajrazumsko. *Perinoia* pa je višja in boljša oblika pojma *pronoia*, ker vključuje razmisleke iz različnih zornih kotov, nekaj, kar bi bila razumska obravnava »naokrog«. Igra predpon (*para-*, *peri-*, *pro-*) je pričakovana, brez preskokov ali nepojasnjenih faz v zgodovinski semantiki besed, oblikovanih s predponami. Postopek prepoznamo pri filozofih, kot sta Platon in Aristotel, kot iskanje terminološke preciznosti in oblikovanje diskurzivnega sistema. Za semantično zgodovino v vsakdanjem govoru in v politični praksi je bolj smiselno vzeti v roke avtorja, ki v svojem delu uporablja prav ta govor – Aristofana. Njegove komedije posegajo po vsakdanjem govoru politike kot edinem referenčnem kor-

¹ Goldner (1982: 82–91) navaja, kako je termin opredeljen kot »neologizem«.

pusu. Platon in Aristotel ne pišeta v diskurzu demokracije, saj ga popravljata prav s prečiščevanjem konceptov; Aristofan pa poudarja odsotnost smisla in odsotnost konceptov v javnem govoru. Najbolj izrazito je to v komediji *Oblačice*, kjer se soočajo vsakdanji govor, govor sodišča oz. demokratskih institucij, in govor filozofije. V komediji iz govora filozofije izhaja umazani, šarlatanski in manipulativni govor sodišča oz. demokratskih institucij. Prostor v hiši filozofov, kjer Sokrat pre-mišlja, se v grščini imenuje *frontisterion*. Zdrs v norost pa ni denimo *parafron/parafren*, kot bi pričakovali, oz. nekakšna *figura etymologica*, ampak *paranoia*, kar je tudi končni razlog, da glavni junak in oškodovanec manipulacije z besedami (z retoriko) hišo filozofov zažge. Strepsijad s tem terminom označi lastno norost, ker je plačal filozofski pouk za sina. Navajam fragment, v katerem se pojavljata *paranoia* in *frontisterion* (Aristofan, b. d.):

Fidipid: Ma ne, Vrtinec vlada, odkar je Zevsa pregnal.

Strepsijad: Ni ga! Tudi sam sem tako mislil,

saj sem v tem vodnjaku pamet utopil!

(kaže na vodnjak/posodo pred Tuhtalnico: Kakšen bedak sem bil,

da sem to »sveto vodico« za božanstvo imel?

Strepsijad: Oh, neumnež, kako sem znorel,

in bogove preziral zaradi Sokrata!

(obrne se k hermi pred svojo hišo): Ne se jeziti name, ljubi Hermes,

ne uničuj me, odpusti mi,

da sem zaradi blebetanja izgubil

razsodno moč!

Daj mi nasvet,

ali naj jih sodno preganjam

ali kaj drugega svetuješ?

(poslušaj, kaj naj bi povedal steber z vzdignjenim falusom): Prav imaš,

zakaj na sodišče?

Hitreje bo sežgati jim hišo,

blebetavam filozofom!

Oba termina pripadata torej javnemu diskurzu, govoru atenske demokracije. »Tuhtalnica« je nasprotje instituciji demokracije, to je klub filozofov, kjer se razvija manipulativna moč javnega govora. Paranoja pa je norost, da se filozofom verjame in se jim plačuje za usluge manipuliranja. Seveda gre za prakse sofistov. Bojim se, da smo si razliko med filozofi, ki naj bi bili pravi in poštene v svojem iskanju resnice, in med sofisti, ki naj bi bili za etiko nezainteresirani manipulatorji z besedami, izmislili v moderni Evropi predvsem zato, da se bi lahko soočili s Sokratovim soje-

njem in smrtjo. Sokratu so sodili in ga obsodili prav zaradi klubskega filozofskega delovanja znotraj demokracije, ki so ga najbolj neumni in agresivni med atenskimi državljani doživeli kot »uvajanje novih bogov«, čeprav je šlo za največji strah demokracije, strah pred zaroto aristokratov in posledično državljansko vojno (*stasis*) – najhujše, kar se lahko demokraciji zgodi. Evropski kulturni um še danes ne more razumeti Sokratove smrti in Medejinega umora otrok; vprašanje je, ali je »razumeti« najboljša rešitev – kako je »razumljena« Antigona je morda dober primer ... V Sofoklejevi drami sploh ne gre za spor o »naravnih« zakonih, marveč o političnih razlagah v konkretni kulturi. Konkretna kultura pa konstruira spol in spolnost. Antigona se upira vladajoči kulturi in njenim stereotipom, vendar ne v prid nedorečenosti človeškega ravnanja, marveč v prid večjega prostora svobode. Odločitev, da za svojo argumentacijo uporabi kulturni jezik in pravila, je samo strategija, uporaba tega, kar je dostopno in razumljivo, uporaba njene, ženske kulture. Njeno življenje z nesrečnim očetom, njena predanost družini in bratoma, njeno sprejetje življenja v družini, zaznamovani z incestom, zločinom, samomorom, popolnim nesprejemanjem okolja in begunstvom, nam govori, da je njen samomor politično dejanje in ne dejanje iz obupa – sicer bi se zanj odločila veliko prej. Dilema: ali umreti kot devica ali živeti v znamenju molka, podrejanja in samozaslepljevanja se lahko pri njej razreši samo na en način. Ne gre le za vprašanje, ali hočemo Antigono razglasiti za feministično junakinjo – saj to zagotovo je. A zamislimo se nad Hajmonovo odločitvijo: se ubije, ker ga je strla smrt ljubljene žene (Antigone) ali iz obupa, ker zanjo kljub iskrenim medsebojnim občutjem ni mogel biti nič drugega kot simbolna podoba in obljuba realnosti moške oblasti, avtoritete, neizogibne izgube ženskega glasu? To provokativno vprašanje je Sofoklej zastavil atenskim moškim državljanom pred približno petindvajsetimi stoletji.

Če torej obdržimo fokus na političnih razlagah v konkretni kulturi, bi bil termin, ki ga Aristofan ne uporablja, *parafron/parafren*, morda bližji današnjemu pojmovanju in terminu paranoje. To je nekdo, ki v svojem *frontisterionu* oz. tuhtalnici, zaščitenem prostoru zunaj javnosti demokracije, premišljuje in konstruira manipulativne načine, da prevara posameznika ali demos v celoti. Paranoja pa je zaslepljenost posameznika ali demosa, da prevzame in uporablja naučene (in plačane) manipulativne tehnike v javnem govoru demokracije. V današnjem prenosu pomena paranoje se jasno bere semantična zgodovina, ki podrazumeva izginotje demokracije, neposredne atenske demokracije: interiorizacija kot posledica krščanske miselnosti, personifikacija, in popolna pozaba skupne, javne, kritične razumnosti demokracije. Ta perspektiva niti najmanj ne zmanjšuje pomena Sokratove majevtike kot metode ozaveščanja posameznika v demokraciji in posredno boljšega sodelovanja v javnem diskurzu; majevtika izhaja iz praks demokracije, iz možnosti vsakogar, da se z vsakim posameznikom in s celotnim demosom angažira v debatah, katerih cilj ni nujno korist enega ali skupine. Sokrat v diskurzivnih praksah vpade v »klub« mladih (kot je, denimo, Platon), ki se niso povsem osvobodili aristokratskega porekla in praks (kot je, denimo, tudi pederastija kot transfer moči med moškimi

različnih generacij) in to plača z glavo.

Morda bi več reda pri uporabi terminov, ki danes izhajajo iz psihoterapije, psihoanalize in psihiatrije in se prenašajo na področje kulture, tako da postajajo opredeljitveni pojmi tudi za žanrovsko klasifikacijo, dosegli s tem, da uporabljamo te termine bolj dosledno in z več možnosti izbire. Psihiatrija denimo pozna termin parafrenija, ki pomeni celoten sistem paranoičnih deluzij in vključuje tudi atipične psihoze. Z uporabo parafrenije bi dvoumnost paranoje lahko bila ohranjena in upravičena, saj gre za nujno dozo pozornosti za velikanske možnosti manipulacije z besedami v javnem govoru, pravih zarot in snovanj nesreč za množice, ki jih sicer zlahka dekodiramo in morda tudi preprečimo. Takšna paranoja bi lahko imela tudi pomen norosti oz. pripravljenosti, da se pade v zanko manipulativnih tehnik, kot sebi končno prizna in zameri Strepsijad v Aristofanovih *Oblačicah*.

Ostaja vprašanje, ali lahko na področju žanrov dopustimo uporabo terminov paranoja – pronoja kot bipolarnega para, ki žal izhaja iz napake v razumevanju semantične zgodovine obeh besed. Zoper močnega govorca v globalni kulturi se to zdi skoraj nemogoče: zahteva, da se termini uporabljajo pravilno, oz. ob spoštovanju semantične zgodovine besed, se danes lomi na avtoriteti medijsko podprte moči. Samo zunaj te moči – v »klubih« izločenih deprimirancev, saj zunanjskega prostora demokracije ni – lahko končno banalnim izjavam Slavoja Žižka odvzamemo kompliment, da so paranoične, in za zlobne izjave Janeza Janše podamo natančnejši opis kot paranoja – parafrenija. Vdor takšnih terminov v javni govor bi morda imel tudi posreden učinek: tisti, ki poslušajo in prenašajo izjave Slavoja Žižka in Janeza Janše, so namreč najpogosteje opredeljeni s strahom, da bo nespoštovanje avtoritet imelo negativne posledice za manj močne posameznike. Takšno tveganje je za mnoge primerljivo s Sokratovim, čeprav nikakor ni povezano z kakšnim drugačnim pojmom demokracije. Preciznost terminov in poznavanje zgodovinske semantike bi v tem primeru bili dragoceni sredstvi državljanskega ozaveščanja. V to smer bi šla tudi pogostejša uporaba oz. nekakšna promocija terminov, kot sta perinoja in pronoja: razumevanje in premišljevanje iz vseh mogočih zornih kotov kot proces, preden se nekaj spregovori v javnem govoru, in na drugi strani potreba, da je javni govor vedno v dobro državljanov – torej pronoja kot proizvod perinoje – bi lahko bila že dobra podlaga za komunikacijski okvir nekega političnega gibanja.

Literatura

ARISTOFAN (B. D.): *Oblačice*. Dostopno na: <http://dkis.si/oblacice/> (12. november 2016).

BARTUSIS, MARK C. (2013): *Land and privilege in Byzantium: the institution of pronoia*.

Cambridge, New York: Cambridge University Press.

GOLDNER, FRED H. (1982): Pronoia. *Social Problems* 30(1): 82–91.

MITCHELL, DAVID (2012): *Cloud Atlas*. London: Random House.

PARMA, CHRISTIAN (1971): *Pronoia und providentia*. Leiden: Brill.

SLAPŠAK, SVETLANA (B. D.): *Socialistična Antigona: vpisovanje ženske*. Dostopno na: <http://dkis.si/post-socialisticna-antigona-vpisovanje-zenske/> (12. november 2016).

TROTTER, DAVID (2001): *Paranoid Modernism: Literary Experiment, Psychosis, and the Professionalization of English Society*. Oxford, New York: Oxford University Press..